

10-njy tema: **Türkmen Türkçesinde yapısına göre cümleler**
(Türkmen dilinde gurluşyna görä sözlemler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Türkmen dilindäki sözlemler gurluşy taýyndan iki sany uly topar bölünýärler: ýönekeý sözlemler we goşma sözlemler. Bular hem öz gezeginde birnäçe kiçi toparlara bölünýärler.

1941-nji ýylda neşir edilen grammatikada ýönekeý sözlemler hem öz gezegine iki topara bölünipdir:

- ✓ ýygnaк ýöneкеý sözlem
- ✓ ýaýраñ ýöneкеý sözlem

Ýygnaк ýöneкеý sözlem hakynda şeýle düşündiriş berlipdir.

§ 13. Ыгнак йөнекей сөзлем.

Еке эе билен хабардан ыбарат болан сөзлеме йыгнак йөнекей сөзлем дийилйэр.

Ýygnaк ýöneкеý sözlemiň aýratynlygy hakynda şulary ýatda saklamak zerurdyr:

- ✓ Ýygnaк ýöneкеý sözlem adalgasyndaky “**ýygnaк**” sözüniň manysyny bilmeli
- ✓ “Ýygnaк” bilen “ýaýраñ” sözüniň manysyny sözlüklerden öwrenmeli
- ✓ Gurluşy taýyndan az sanly sözleri bolandygyny bilmeli
- ✓ Diňe eýe bilen habardan ybaratdygyny ýatlamaly

Ýaýraň ýönekeý sözlem hakynda şeýle düşündiriş berlipdir

§ 14. Яйраң йөнекей сөзлем.

Өз ичинде эе билен хабардан башга-да айыклайжы сөзлери болан сөзлеме яйраң йөнекей сөзлем дийилйәр.

Ýaýraň ýönekeý sözlemiň aýratynlygy hakynda şulary ýatda saklamak zerurdyr:

- ✓ Ýaýraň ýönekeý sözlem adalgasyndaky “**ýaýraň**” sözüniň manysyny bilmeli
- ✓ “Ýaýraň” bilen “ýugnak” sözüniň manysyny sözlüklerden öwrenmeli
- ✓ Gurluşy taýyndan köp sanly sözleriniň bolup bilýändigini bilmeli
- ✓ Eýe bilen habardan başga aýyklaýjy sözleriň, aýyklaýjy agzalarynyň bolýandygyny ýatlamaly

Aşakdaky tekstden ýugnak we ýaýraň ýönekeý sözleri tapmaly we olaryň gurluşyny doly anyklamaly.

1. Студентлер окаярлар. Мугаллымлар окадярлар. Гөр булар нәхили йөнекей сөзлердир, эмма социализм шертлериниң ичинде бу сөзлериң гөр нәхили өрән кән манысы бар. («Яшком» 11/IV—41-й.)

2. Сөенишен йыкылмаз.

Ишлемедик дишлемез.

Дил билен орак ораң. бил агырма

Икиси тартар, бириси ёртар.

3. Кемине пукарады. Кеминәниң гарыпдыгыны, оның ак өйиниң, арап атының ёкдыгыны, оның гоюнларының, дүелериниң, гушага дакылян гыранларының ве йүпек билен тикилен кешдели тахясының ёкдыгыны бутин әлем билйәрди.

1941-nji ýylda neşir edilen grammatikada ýönekeý sözlemleriň bir görnüşi bolan doly däl sözlem hakynda şeýle düşündiriş we mysallar berlipdir:

§ 15. До́лы дэ́л сө́злем.

Кэ вагтлар хайсы хем болса өз ичинде бир я бир нэче агзасы болмадык сөзлемlere душ гелйэрис.

Меселем:

Гурбан дүйн дөрт сагат окады.

Биринжи, икинжи окувларда ёкды.

Ине, бу ерде гөрүниши ялы, биринжи сөзлемде эе **Гурбан** бар болса, икинжи сөзлемде ол галдырылып уланылды. Шонда хем биз икинжи сөзлемде эйэниң **Гурбандыгыны** билйэрис. Чүнки оны биринжи сөзлем гөркезип дур.

Эгер-де сөзлемиң эеси болмаса ве оның хабары-да үчүнжи йөңкемеде болса, онда оның ялы сөзлемлери долы дэл сөзлемлериң хатарына гошмалы. Эмма сөзлемлериң хабары икинжи ве биринжи йөңкеме билен үйтгән сөзлерден болса, онда оны долы дэл сөзлем дийип хасапламак болмаз, чүнки онда, биринжи ве икинжи йөңкеме билен йүтгән сөзде, эйэниң өзи шонда болмаса-да оның кимдиги ачык. Я мен, я сен, я биз, я сиз хөкман оның эеси боляр.

Сөзлем агзаларының айдылман гаян вагтларына эсасан сораг—жогада көп дучар болярыс, меселем:

— *Сен эртир шахере гитжсекми?*

1941-nji ýylda neşir edilen grammatikada ýönekeý sözleleriň bir görnüşi bolan doly däl sözlem hakynda şeýle düşündiriş we mysallar berlipdir:

- *Гитжсек.*
- *Нәме ишиң бар?*
- *Аңры-бәри алжак задым бар.*
- *Маңа-да бир китап гетирермиң?*
- *Нәхили китап?*
- *Синтаксис.*
- *Боляр.*

Бу ерде алынган мысалларда сөзлемиң кәбир агзалары галдырылып, айдылжак пикир аңладылды. Шолары галдырып улансак-да, шол галдырылан агзаларың шу сөзлемлерин төверегинде барлығы дуоляр.

Сөзлемиң хайсы хем болса бир (я бир нәче) агзасы болмаса ве шоның барлығы хем төверекден дуолян болса, шоның ялы сөзлеме долы дәл сөзлем дийилйәр.

Эгер сораг сөзлеминде сораг *мы—ми, мыка—микә* гошулма-ларының көмеги билен аңладылян болса, онда оңа я хава, я ёк диен сөз, я-да болса шол сөзлемдәки хабарың өзи жогап болуп гелйәр ве шол-да долы дәл сөзлем хасапланяр (эгер шол хабар биринжи я икинжи йөңкемелерде болмаса). Эмма сораг сөзле-минде сораг ол гошулмаларың көмеги билен аңладылман, сораг чалышмасының я логики (максатлы) басым билен айдылян сөзиң көмеги билен аңладылян болса, онда оңа шол сорагы аңладян сөзиң өзи жогап болуп гелйәр ве шол хем долы дәл сөзлем ха-сапланмалы, меселем:

- *Эртир комсомол йыгнагы болжакмы?*
- *Хава.*
- *Йыгнага Биби барармы?*
- *Ёк.*
- *Йыгнакдан соң кино болжакмы?*
- *Болжак.*
- *Списокда кимиң ады ёк?*
- *Оразың.*
- *Ораз хәзир шу ерде?*)*
- *Шу ерде.*

1941-nji ýylda neşir edilen grammatikada ýönekeý sözlemleriň bir görnüşi bolan doly sözlem hakynda şeýle düşündiriş we mysallar berlipdir:

§ 16. Долы сөзлем.

Хемме агзалары өз ичинде болан сөзлеме долы сөзлем дийилйэр.

Меселем:

Бизиң мектебимизде Тэзе гүйч адында дивари газет чыкарыляр. Өзимизиң Тэзе гүйч адындакы дивари газетимизе өз үстүнликлеримиз ве кемчиликлеримиз хакында хер хили макалалар ве хабарлар язярыс. Биз дивари газете дүрли темаларда гошгылар, хекаялар, очерклер хем язярыс.

Ине, мундан гөрүниши ялы, ёкарда алынган сөзлемлерде гөрек болан агзаларың хеммеси ерли—еринде.

1941-nji ýylda neşir edilen grammatikada ýönekeý sözlemleriň bir görnüşi bolan eýe näbelli sözlem hakynda şeýle düşündiriş we mysallar berlipdir:

§ 18. Эеси нәбелли сөзлем.

Өз ичинде хер хили болса-да, эйэниң барлыгы дуюлян, эмма хабарың белли бирини я бир зады гөркезмейэнлиги себэпли, эйэниң ким я нәмедиги ачык билинмейэн сөзлеме эеси нәбелли сөзлем дийилйэр.

Меселем:

Август айында Москвадан Ашгабада гелжөк.

23-нәжи июлда клубда айдым айтжөк.

Биринжи сентябрда окува башлажөк.

Эртир бу ере гелмежөк.

Агшам кино бармалы.

Шу китабы ноябрда гутармалы.

Эрте эдара гелмели...

Ине, бу сөзлемлерде эе бар, чүнки оларың ичинде ат чалышмаларының (шейле-де оларың орныны тутян сөзлериң) хайсы бирини ислесек гетирип болжак, эмма ёкарда ол херекети эдара этмединиң я-да этжегиң ким, нәмедиги белли дәл. Шоңа гөрә хем бу хили сөзлемлере эеси нәбелли сөзлем дийилйэр. Эгер

1941-nji ýylda neşir edilen grammatikada ýönekeý sözlemleriň bir görnüşi bolan eýesiz sözlem hakynda şeýle düşündiriş we mysallar berlipdir

§ 17. Эесиз сөзлем.

Өз ичинде ве дашында эеси болмадык, оның барлығы-да гүман эдилмедик сөзлеме эесиз сөзлем дийилйәр.

Меселем:

Томус гүнлери көпленч дашарда ятыляр.

Иш гыссаглы боланда, ир туруляр ве ише ир чыкыляр.

Бу гүн оба гайдып болмаз.

Хазир совугың дердинден дашары чыкар ялы дәл.

Ёлдашымың оба гайдасы гелйәр.

Гөзелиң ятасы гелйәр.

Ёкаркы сөзлемлерде эе ёк, чўнки бу алынан мысалларда хабарың херекетини хасыл эдйәниң ким я нәмедиги белли дәл, белли хем болмаяр. Ине, шоның үчин-де бейле сөзлемлере эесиз сөзлем дийилйәр.

Эесиз сөзлемиң хабары эсасан ашакдакы ялы гөрүнишлерде боляр.

1) Ишиң нетижесини өзинде саклаян ишликлеринң гайдым дегежесиндәки формасының гелмеги билен, меселем:

Яз вагтлары курортлара көп гидилйәр.

Томсына хемише дашарда ятыляр.

Бу дептерлере середилди.

2) Дўйп ишлигиң ызына асы — эси, аффикси гошулып ясалан ишлик формасының ызындан гелмек диен ишлик сөзлемиң манысына гөрә, хер хили заман, йөңкемеде гелмеги билен, меселем:

Бизиң Москваны гөресимиз гелйәр.

Гурбансолтаның оба гайдасы гелйәр.

Бизиң лётчик боласымыз гелйәр.

Жерениң доктор боласы гелйәр.

Сениң китап окасың гелйәр.

Оның лекция эшидеси гелйәр.

3) Болмак ишлигиниң өңинден хал ишлигини уланмак билен, Меселем:

Бу китабы окап болар.

Бу гүн Москва гидип болар.

Ыссыда пияда узак йөрәп болмаз.

Хазир көчә чыкып болмажак.

Бу галам билен хат язып болмаяр.